

آموزش و پرورش نوین در استرآباد عصر قاجار

رحمت‌الله رجایی^۱

آغاز به کار مدارس جدید و شکل‌گیری آموزش و پرورش نوین در ایالت استرآباد، به عصر مظفرالدین شاه قاجار بازمی‌گردد. تا قبل از فعالیت مدارس جدید، مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیمی صالحیه، محسنیه، سردار، سادات، زنجیردار و عمادیه، به شیوه سنتی مشغول آموزش طلاب بودند. عبدالحسین ملک‌المورخین در کتاب *مرآت‌الوقایع مظفری* می‌نویسد: «آقا بالاخان سردار افخم، حاکم استرآباد و گرگان، در ماه محرم ۱۳۲۳ ه.ق در استرآباد، مدرسه ملی به سبک جدید ایجاد کرده [و] نامش را افخمیه گذاشت.^۲ این مدرسه اولین مرکز آموزشی به روش نوین بود. مدرسه فوق، متجاوز از هشتاد نفر شاگرد داشت که با کمک مستقیم معظم له و شهریه شاگردان اداره می‌شد. مدیریت مدرسه، هم بر عهده شریف‌الاطبا دامغانی بود که پس از عزل وی هم مدرسه تعطیل شد.^۳ تأسیس این مدرسه سرآغازی برای مدرسه و راه‌اندازی مدارس نوین در شهر استرآباد شد که ایرانیان، و غیرایرانیان، تلاش‌هایی برای ایجاد آن نمودند.

۱. کارشناس ارشد تاریخ، مدیر مرکز دانشنامه گلستان.
۲. ملک‌المورخین، عبدالحسین، *مرآت و قایع مظفری*، ج ۲، به تصحیح عبدالحسین نواحی، مرکز پژوهش مکتوب، تهران: ۱۳۸۶، ص ۷۶۰.
۳. سالنامه فرهنگ گرگان. این سالنامه در زمان ریاست شکرالله کارد بر اداره فرهنگ به سال ۱۳۳۳ تهیه شد و در تدوین آن سید ابوالقاسم امیرلطیفی، ذبیح‌الله کاوه و مسیح‌الله ذبیحی همکاری داشتند و در چاپخانه گرگان به چاپ رسید، ص ۳-۴.

رهبر مشروطه‌خواهان استرآباد، پیشگام در مدرسه‌سازی

شیخ محمدحسین مقصود لو، رهبر مشروطه‌خواهان استرآباد، را می‌توان یکی از پیشگامان مدرسه‌سازی در این ایالت دانست. وی که نقش بارزی در شکل‌گیری جنبش مشروطیت استرآباد داشت، به جایگاه و اهمیت مدرسه در تحولات اجتماعی کاملاً واقف بود؛ از این رو تلاش‌های بسیاری در تأسیس مدرسه داشت که یکی از آنها، ایجاد مدرسه امیریه در سال ۱۳۲۶ ه.ق بود «در زمان حکومت امیر اعظم، بنا به اصرار شیخ محمدحسین استرآبادی که از پیشقدمان نهضت آزادی خواهی بود، مدرسه‌ای به نام امیریه و به مدیریت حبیب‌الله عاملی تشکیل شد.^۱ مدرسه فوق به تصدیق انجمن مشروطه استرآباد و بعد از فوت میر سعدالله خان ایلخانی، در خانه وی تشکیل شد. وکیل‌الدوله مقصودلو درباره دانش‌آموزان این مدرسه می‌نویسد: «در مدرسه امیریه، به قرب سی نفر اطفال کوچک و بزرگ را [در] سه درجه قرار داده‌اند. ابتدایی ماهی هشت هزار، درجه دوم دوازده هزار، درجه سوم زبان فرانسه دو تومان، آقای سید مهدی حکیم دامغانی را برای معلم فارسی و منوچهر خان دکتر را، معلم [زبان] فرانسوی قرار داده [بودند] و [او] مشخصاً همه روزه دو ساعت به غروب، مدرسه رفته، با شاگردان فرانسوی خوان، صحبت [می‌کرد].^۲»

دیگر معلمین مدرسه امیریه، «سید جعفر طالقانی و آقا سید اسماعیل، آقا سید یحیی برمکی و آقا سید رحیم حسینی بودند و دروس ریاضی، تاریخ، جغرافی و سایر علوم جدید، به وسیله آقای عاملی تدریس می‌شد.»^۳ نویسندگان سالنامه فرهنگ گرگان، تعداد دانش‌آموزان مدرسه را یک‌صد نفر ذکر کردند. در مدرسه امیریه جدا از فعالیت آموزشی، فعالیت‌های اجتماعی هم صورت می‌گرفت، چنانچه «بر حسب [امر] امیر ایالت، حبیب‌الله خان مدیر مدرسه امیریه، شب نهم محرم به طریق دسته‌بندی طهران در مدرسه تشکیل عباداری نموده، اطفال مدرسه را در جلو و اسبان سیاه‌پوش و بیرق‌های متعدد با یک دسته سینه زن تماماً اجزا و فزاق در تمام محلات گردش می‌کردند.»^۴

در این مدرسه، تلاش می‌شد تا دانش‌آموزان با برخی فعالیت‌های اقتصادی مهم آشنا شوند تا جایی که «مدیر مدرسه امیریه چندی به طهران رفته و مراجعت نمود، ماشین جوراب بافی را برای اطفال مدرسه آورده، مشغول کار می‌باشند.»^۵

بعد از عزل حبیب‌الله عاملی، مدرسه به سعادت جرجان، تغییر نام یافت، اما در پی ورود شاه معزول (محمدعلی شاه) به استرآباد، مشروطه‌خواهان متواری و مدرسه سعادت هم‌چون از طرف آزادی‌خواهان تقویت می‌شد، تعطیل گردید. سرانجام بعد از شکست محمدعلی شاه معزول و بازگشت او به روسیه و انتصاب مجدد امیر اعظم به حکومت استرآباد، وی «مدرسه را به مدیریت مرحوم جعفر فرجاد افتتاح نمود

۱. سالنامه فرهنگ گرگان، همان.

۲. وکیل‌الدوله مقصود لو، *مخبرات استرآباد*، ج ۱، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۳، ص ۱۷۹.

۳. سالنامه فرهنگ گرگان، همان، ص ۴.

۴. وکیل‌الدوله مقصودلو، همان، ص ۱۸۲.

۵. همان، ص ۲۲۴.

آموزش و پرورش نوین در استرآباد عصر قاجار / رحمت‌الله رجایی

[که] با مساعدت و جمع‌آوری اعانت، مدتی دایر بود؛ [اما] کم‌کم بر اثر ضیق بودجه، رو به انحلال می‌رفت تا اینکه مرحوم حاج شیخ محمدحسین، وکیل مجلس شورای ملی، از تهران مراجعت نمود و انجمنی به نام معارف تشکیل داد و با جمع‌آوری اعانت، از تعطیلی مدرسه جلوگیری نمود.^۱

فعالیت‌های آموزشی شیخ محمدحسین استرآبادی، همچنان تداوم یافت، چنانچه وی «پس از اطمینان به قوام مدرسه دولتی سعادت، اقدام به افتتاح یک باب دبستان ملی نمود و بودجه آن را از محل ثلث (اموال) مرحوم حسن خان سرخنکلاته‌ای که از اقارب خود بود، تأمین نمود. پس از فوت آن مرحوم، درآمد موقوفه، مستحق‌الغیر شد و از محل اعانات و شهریه شاگردان تا سال ۱۳۱۴ اداره می‌شد و بعداً منحل گردید.»^۲

البته فعالیت‌های آموزشی شیخ محمدحسین استرآبادی، منحصر به استرآباد نبود. او به هنگام نمایندگی مجلس شورای ملی از طرف مردم استرآباد در تهران، فعالیت‌های آموزشی خود را ادامه می‌داد. ذکاءالملک فروغی از او به عنوان یکی از معلمان خود به هنگام تحصیل در دارالمعلمین مرکزی یاد می‌کند.^۳ شیخ محمدحسین استرآبادی، مدافع جدی فعالیت مدارس جدید بود و هرگاه که به استرآباد می‌آمد، سری به آن‌ها می‌زد. یک گزارش نویس آن دوره می‌نویسد: «حاج شیخ حسین که هفت سال است به عنوان وکالت منتخب شده، تجار و کسبه استرآباد، رضایت‌مندی از مشارالیه داشته‌اند. [با] ورود به استرآباد، بعد از چند روز که از دید و بازدید خلق آسوده شد، به مدرسه قائمیه رفته، برای تشویق اطفال و اهالی نطق نمودند و [گفتند] متاع و مال‌التجاره که برای تجار وارد می‌شود، باری یک قران به مدرسه سعادت اعانه بدهند؛ از شنیدن این حرف رنجش اهالی فراهم شد.»^۴

اقدامات شیخ محمدحسین، مخالفت‌های سنت‌گرایان را به همراه داشت. یک بار شیخ محمدحسین، علمای استرآباد را به مدرسه دعوت نمود تا فعالیت‌های دانش‌آموزان را از نزدیک ببینند. وی از هر یک از علما خواست تا متناسب با سن بچه‌ها از آن‌ها سؤال بکنند، بعد از پرسش‌های فراوان که با جواب درست بچه‌ها همراه بود، سید طاهر مجتهد از مخالفان مشروطه گفت:

دیدی که چه سان پرده اسلام دریدی چو نامه پیغمبر به خسرو پرویز^۵

پرونده‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مقاله جامع علوم انسانی

تداوم مدرسه‌سازی در استرآباد

علاوه بر افرادی چون شیخ محمدحسین مقصودلو استرآبادی، اشخاص دیگری هم به مدرسه‌سازی در

۱. سالنامه فرهنگ گرگان، همان، ص ۴-۵.

۲. همان، ص ۵-۶.

۳. عاملی، باقر، ذکاءالملک فروغی و شهرپور، ص ۲۷.

۴. وکیل‌الدوله مقصودلو، همان، ص ۹۸.

۵. رجایی، رحمت‌الله، بررسی تحولات سیاسی - اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی ایالت استرآباد در فاصله سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۲۹۶ هـ.ش، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۷۷۸.

این دیار علاقه‌مند و در آن پیشگام بودند که شیخ محمد عبقری از آن جمله است. او مؤسس مدرسه‌ای به نام سادات عبقری در فاصله سال‌های ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۳ بود که در حدود هشتاد نفر شاگرد ثابت داشت. این مدرسه در سه اطاق از حجرات و با سه نفر معلم اداره می‌شد و تدریس علوم جدید و ادبیات فارسی را، عبقری خود به عهده داشت. در مدرسه دارالشفاء [محل مدرسه عبقری] آقا ملا آقا طالقانی، به تدریس ادبیات فارسی و السنه خارجی اشتغال داشت و مرحوم میرزا آقا خان، سرتیپ ذخیره، به داوطلبان زبان فرانسه تدریس می‌نمود؛^۱ همچنین در سال ۱۳۳۳ ه. ق یک باب مدرسه شش کلاسه ملی به صاحب امتیازی سید حسین نبوی در شهر گرگان افتتاح شد و ۲۱۰ نفر شاگرد داشت.^۲ فعالیت‌های مدارس جدید باعث شد تا در خرداد سال ۱۳۰۴ ه. ش، اولین دوره فارغ‌التحصیلان شش ساله آن که شش نفر بودند، موفق به اخذ گواهینامه شوند.^۳

اداره معارف استرآباد

اولین اداره معارف استرآباد، بعد از انتخاب مهدی فرهنگ، به مدیریت مدرسه سعادت جرجان در اسفند سال ۱۲۹۹ ه. ش آغاز به کار کرد. محل این اداره، در مدرسه سعادت جرجان بود و سرپرستی آن هم بر عهده مهدی فرهنگ بود.^۴ وی مؤلف کتاب چهل درس فرهنگ بود که سال‌های متمادی در سال اول تدریس می‌شد. دومین رئیس معارف استرآباد، محمد سعدی بود که در اوایل سال ۱۳۰۲ به ریاست اداره معارف و مدیریت مدرسه سعادت جرجان منصوب گردید. میرزا آقا مکافات هم سومین رئیس اداره معارف و مدیر مدرسه بود که در اواسط سال ۱۳۰۳ ه. ش به این سمت منصوب گردید.

مخالفت با مدارس جدید

راه‌اندازی مدارس جدید، با مخالفت سنت‌گرایان و مستبدین همراه بود، «چنانچه بعد از تعطیلی مدرسه سعادت جرجان برای راه‌اندازی مدرسه جدید، با مداخله جمعی از معارف آن زمان، حجره‌های جنوبی و شرقی مدرسه قدیم دارالشفاء، برای تأمین منظور اختصاص داده شد و چون طالب علوم دینی و مدرسین در آن مدرسه به تحصیل اشتغال داشتند، جمعی از ملاهای آن زمان، موجبات نارضایتی اولیای مدرسه را فراهم می‌نمودند از جمله شبی قفل اطاق دفتر را شکسته و نقشه‌های جغرافی را از دیوار کنده و معدوم نمودند و زنگ مدرسه را در حوض انداخته، پنهان ساختند و زمان دیگر، کتوهای میز شاگردان را از کتافات مملو نمودند تا شاید با این تدبیر، مدرسه جدید از آن محل منتقل یا منحل شود».^۵

۱. سالنامه فرهنگ گرگان، همان، ص ۵.

۲. معینی، اسدالله، جغرافیای تاریخی گرگان و دشت، تهران: چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب، ۱۳۴۴، ص ۳۶۸.

۳. سالنامه فرهنگ گرگان، همان، ص ۶.

۴. همان، ص ۱۴.

۵. همان، ص ۱۴-۱۵.

احمدرضا صالح‌حسری به نقل از مهدی فرهنگ، اولین رئیس اداره معارف استرآباد، می‌نویسد: «معلمین در حال عبور از بازارچه نعلبندان به مدرسه، مورد اهانت و ایذا و شکنجه روحی بازاریان عامی که در معرض تبلیغات بودند و گفتار کج و القانات خرافی برخی از بداندیشان قرار می‌گرفتند و تهمت بی‌دین، کافر، بهایی و بابی بود که به آن‌ها زده می‌شد تا مورد نفرت عامه مردم قرار گیرند»^۱.

تلاش برای مدرسه سازی در ایران توسط غیر ایرانیان

در کنار ایرانیانی که در تلاش برای تأسیس مدارس جدید بودند، برخی گزارش‌ها حاکی از پاره‌ای تلاش‌های غیرایرانیان برای تأسیس مدرسه است؛ البته باید توجه داشت ایالت استرآباد به علت همجواری روسیه، در قلمرو این کشور قرار داشت و دولتمردان روس، نقش مهمی در این ایالت داشتند. اساساً روس‌ها چندان علاقه‌ای به فعالیت‌های فرهنگی نداشتند؛ فعالیت آنان بیشتر در حوزه سیاسی، اقتصادی و نظامی بود.

بندرگز پایگاه تجاری، آشوراده محل استقرار نیروهای نظامی و کنسولگری روس‌ها در استرآباد، مرکز تصمیم‌گیری سیاسی آن‌ها بود.

۱. اولین گزارش تلاش برای مدرسه سازی توسط غیرایرانیان، متعلق به سال ۱۹۱۲م است. وکیل‌الدوله مقصودلو در گزارش خود می‌نویسد: «امیرمجلل که اصلاً گرجستانی بود، می‌خواهد مدرسه ایجاد کند. [اما کنسول روس] از آن ممانعت به عمل آورد و می‌گوید باید از وزیر مختار اجازه بگیرد»^۲.

۲. همچنین در یکی از گزارش‌های عصر قاجار، خبری درباره تلاش کنسول روس برای تأسیس مدرسه آمده است. وکیل‌الدوله مقصودلو مخبر انگلیسی‌ها می‌نویسد: «کنسول توسط میرزا علی‌اکبر خان گماشته سپهدار، تیمچه حاجی امین‌الضرب را برای معلم خانه تشکیل داده‌اند، بعدها معلم درس آورد، اطفال استرآباد [را] تعلیم نمایند»^۳.

۳. در سندی، مسیو لیو کیوسکی روس، در تلاش برای راه‌اندازی کلاس اکابر و زبان‌های فرانسوی، انگلیسی و روسی در استرآباد بود. وی دارای مدرک دیپلم از مدارس عالیة السنه شرقیه و دارالترجمه وزارت امور خارجه روسیه بود. کیوسکی، معلم سابق زبان‌های روسی و انگلیسی در مدرسه دیزبون قزاق و مدرسه علمیه نمره یک در تهران بود. حکومت استرآباد طی نامه‌ای به وزارت حلیله داخلی در نوزدهم ماه ثور سال ۱۲۹۹ق، اقدام به معرفی وی جهت کسب تکلیف می‌کند.

مسیو لیو کیوسکی، طی انتشار اعلانی، شرایط تحصیلی را به شرح ذیل اعلام می‌کند:

۱. شهریه برای هر زبان دو کروپ با ماهی سه تومان

۱. صالح‌حسری، احمد، «پیام استرآباد شماره ۸-۹»، فصل‌نامه کانون بازنشستگان آموزش و پرورش گرگان، ۱۳۸۸،

ص ۱۴.

۲. وکیل‌الدوله مقصودلو، همان، ص ۳۰۵.

۳. وکیل‌الدوله مقصودلو، همان، ص ۳۹۵.

آموزش و پرورش نوین در استرآباد عصر قاجار / رحمت‌الله رجایی

۲. هر گروهی تشکیل خواهد شد با بودن اقلأً ۵ نفر متعلمین

۳. شهریه ماه به ماه قبلاً به موجب قبض مسترد می‌شود.

۴. تعیین محل و وقت، به میل و اکثریت آرای متعلمین

۵. روزهای جمعه و اعیاد مرسومی [کلاس] تعطیل خواهد شد.

و

نویسنده تاکنون اثر و نشانی از تشکیل کلاس لیو کیوسکی و کلاس دیگر توسط غیرایرانیان، مشاهده

نکرده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی